

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 347.91(477): 347.633

ТУБОЛЬЦЕВА Я.С., аспірант кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТНОГО СКЛАДУ У СПРАВАХ ПРО УСИНОВЛЕННЯ

***Анотація.** Стаття присвячена розгляду ряду актуальних питань визначення складу осіб, які приймають участь при розгляді судом справ про усиновлення. Виходячи із специфіки юридичної природи спірного матеріального правовідношення, а також теоретичних засад цивільного процесуального інституту осіб, які беруть участь у справах, було виокремлено деякі особливості суб'єктного складу у справах про усиновлення та, як результат, пропонується привести у відповідність акти чинного законодавства що регулюють умови та процедури усиновлення.*

***Ключові слова:** процедура усиновлення, заявник, орган опіки та піклування, дитина, прокурор.*

***Summary.** The article is devoted to the consideration of a number of topical issues in determining the composition of persons participating in the adoption cases consideration by the court. Based on the specifics of the legal nature of the controversial financial relationship, as well as the theoretical foundations of the civil procedure institute of persons involved in cases, some features of the subject composition in cases of adoption were highlighted. As a result, it is proposed to bring the acts of the current legislation regulating the conditions and procedures of adoption into line.*

***Key words:** adoption procedure, applicant, guardianship authority, child, prosecutor.*

***Аннотация.** Статья посвящена рассмотрению ряда актуальных вопросов определения состава лиц, участвующих при рассмотрении судом дел об усыновлении. Исходя из специфики юридической природы спорного материального правоотношения, а также теоретических основ гражданского процессуального института лиц, участвующих в делах, были выделены некоторые особенности субъектного состава в делах об усыновлении и, как результат, предлагается привести в соответствие акты действующего законодательства регулирующих условия и процедуры усыновления.*

***Ключевые слова:** процедура усыновления, заявитель, орган опеки и попечительства, ребенок, прокурор.*

Постановка проблеми. Ратифікувавши Конвенцію ООН про захист прав дитини від 27 лютого 1991 року Україна визнала, що дитині для повного й гармонічного розвитку потрібно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові й розуміння, а також, що пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є саме усиновлення. Згідно з національним законодавством усиновлення – це прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку усиновлення дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України.

Актуальність теми дослідження суб'єктного складу у справах про усиновлення пояснюється чималою кількістю справ зазначеної категорії, що була предметом розгляду судами цивільної юрисдикції. За даними Єдиного державного реєстру судових

рішень лише за період з 01.01 по 01.09.2019 року було розглянуто 746 справи з ухваленням судового рішення. Актуальність дослідження процедури усиновлення пояснюється також необхідністю вдосконалення нормативно-правової бази з цього питання, що дасть можливість в значною мірою уникнути помилок при застосуванні норм матеріального та процесуального права і, таким чином, сприятиме підвищенню якості судочинства в цілому.

Результати аналізу наукових публікацій. Судочинство у справах про усиновлення було предметом наукових досліджень таких учених, як С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, В.В. Комаров, Г.О. Світлична, Т.А. Стоянова, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, Ю.С. Червоний, Г.В. Чурпіта. Водночас проблеми суб'єктного складу осіб у зазначених справах донині залишаються поза увагою вчених-процесуалістів. Зазначена категорія справ вирізняється особливою юридичною природою, що зумовлено характером і змістом сімейних правовідносин.

Метою статті є виокремлення та визначення проблем пов'язаних з суб'єктивним складом осіб, які беруть участь у справах про усиновлення, що мають значення для охорони сімейних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. В українському законодавстві визнано пріоритет влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в сім'ю на виховання, а також визначено чіткий порядок такого влаштування. Але слід визнати, що на сьогодні в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який містив би загальний та системний понятійний апарат законодавчого регулювання процедури влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Інститут усиновлення є складним та багатоаспектним, що неминуче відображається на його правовому регулюванні матеріальним та процесуальним законодавством, а також підзаконними нормативно-правовими актами.

Одним із центральних інститутів цивільного судочинства можна вважати інститут осіб, які беруть участь у справі. В юридичній літературі зазначено, що згаданий термін вживають для позначення групи учасників процесу, юридично зацікавлених у справі і, як наслідок, наділених комплексом процесуальних прав, що надають їм можливість впливати на цивільний процес [1, с. 186].

Відповідно до п. 1. ч. 1 ст. 189 ЦПК одним із завдань підготовчого провадження, що також стосується справ про усиновлення, є вирішення судом питання про склад осіб, які беруть участь у справі, так як від правильного його визначення залежить вирішення справи у найкращих інтересах дитини. З аналізу частина 2 ст. 4, ч. 3 ст. 42, ч. 1 ст. 58, ч. 4 ст. 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) випливає, що за загальним правилом в окремому провадженні, до якого відносяться й справи про усиновлення, визначено специфічне коло суб'єктів процесу: заявник; інші заінтересовані особи; їхні представники; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб.

Більшість дослідників вважають, що питання визначення кола осіб, які беруть участь в справах про усиновлення, вирішується через категорію інтересу. Першу групу осіб, які беруть участь у справі про усиновлення, складають заявники, оскільки їх інтерес у цих справах є "очевидний і виражається в тому, щоб створити між усиновителем та усиновленою особою відносини, найбільш близькі до тих, які виникають між кровними батьками і їхніми рідними дітьми" [2; 3]. Другу групу осіб, які беруть участь в справах про усиновлення складають заінтересовані особи. У науковій літературі вірно вказується на те, що поняття заінтересованих осіб в законодавстві відсутнє, воно носить наближений, узагальнений характер і охоплює всіх осіб, прав,

свобод та інтересів яких може стосуватися ухвалене у справі рішення. Коло заінтересованих осіб визначається взаємовідносинами із заявником у зв'язку з обставинами, що підлягають встановленню і які можуть вплинути на їх права та обов'язки [4, с. 46].

Стаття 313 ЦПК України встановлює, що суд розглядає справу про усиновлення за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, чи повнолітньої особи, яка не має батьків або позбавлена їх піклування, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати. Таким чином, аналізуючи дану статтю можна виокремити таких основних суб'єктів даної категорії справи як заявник, орган опіки та піклування або уповноважений орган виконавчої влади, дитина чи повнолітня особа, та заінтересовані особи.

Також слід звернути увагу, що однією із визначальних рис усіх без винятку справ, що розглядаються у порядку окремого провадження, є відсутність у них сторін у класичному їх розумінні. Оскільки окреме провадження не пов'язане із вирішенням матеріально-правового спору, заявники та інші заінтересовані особи не протистоять одне одному, а отже, і не є сторонами цивільної справи, однак деякі вчені-процесуалісти вважають, що заявник і заінтересована особа є по суті двома сторонами справи в їх класичному розумінні [5, с. 408].

Так, виходячи із змісту ч. 1 ст. 223 Сімейного кодексу України (далі – СК України), подати до суду заяву про усиновлення може особа, яка бажає усиновити дитину, а отже така особа набуває процесуального статусу заявника. Він є одним із ключових учасників справи оскільки ініціює хід цивільної справи, має особисту зацікавленість у захисті свого інтересу та на нього поширюється законна сила судового рішення, яка проявляється в зміні правового статусу особи. Такою особою може бути жінка або чоловік, з яким біологічна мати чи батько дитини перебуває у шлюбі; особа, яка не перебуває у шлюбі та не проживає однією сім'єю з будь-якою іншою особою; особа, яка не перебувають у шлюбі, але проживає однією сім'єю з іншою особою; подружжя; родичі дитини; опікун, піклувальник. Також, відповідно до національного законодавства до кандидатів усиновлювачів висуваються певні вимоги, що закріплено у ст. 211 СК України. Так, по-перше, ними можуть бути тільки повнолітні дієздатні особи. При цьому, усиновлювач обов'язково повинен бути старшим за дитину, яку він бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років, а при усиновленні повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Цей підхід зумовлюється прагненням урівняти сім'ю, в якій буде виховуватися усиновлений, з біологічною сім'єю. Хоча слід визнати, що таким чином складається ситуація щодо штучного звуження кола осіб, які можуть бути усиновлювачами. А тому можливим та доцільним було б надати право суду скорочувати різницю у віці, при цьому обов'язково враховувати інтереси самої усиновлюваної особи [6, с. 71].

Також, згідно Постанови Кабінету Міністрів України “Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей” від 10.07.19 р. № 603 встановлюється ще одна додаткова вимога до кандидатів в усиновлювачі – громадяни України, які бажають усиновити дитину, проходять курс підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за програмою, затвердженою Мінсоцполітики, крім випадків, коли заявники є родичами дитини, її опікунами, піклувальниками, прийомними

батьками, батьками-вихователями. Відповідно така довідка про проходження курсів додається до пакету документів при поданні заяви до служби у справах дітей [7].

У контексті викладеного зауважимо, що у п. 2 Постанови Верховного Суду України “Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав” від 30.03.07 р. № 3 зазначено, що під умовами усиновлення слід розуміти встановлені сімейним законодавством України вимоги, додержання яких є обов'язковим під час здійснення зазначеного юридичного акта [8].

Стаття 213 СК України містить вичерпний перелік осіб, які мають переважне перед іншими право усиновити дитину. Таким чином, за наявності кількох осіб, які виявили бажання усиновити ту саму дитину, переважне право на її усиновлення має громадянин України, який у сім'ї виховує дитину; є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яку усиновлюють; усиновлює кількох дітей, що є братами, сестрами; є родичем дитини. Також, законодавець вказує, що крім зазначених осіб, переважне право на усиновлення дитини має подружжя.

Облік громадян України, які постійно проживають на території України і бажають усиновити дитину, здійснює служба у справах дітей. У разі усиновлення дитини подружжям, служба у справах дітей приймає спільну заяву про взяття їх на облік як кандидатів в усиновлювачі, підписану обома подружжями. Заява може бути написана в присутності працівника служби у справах дітей та засвідчена ним. У разі коли одне з подружжя не може особисто з'явитись до служби у справах дітей для написання заяви, його заяву, засвідчену нотаріально, може подати дружина (чоловік). Однак, при розгляд судом справи про усиновлення особливістю є те, що досліджувана категорія цивільних справ передбачає множинність осіб, які виступають у цивільному процесуальному правовому статусі заявника. Тобто, з цього випливає обов'язкова особиста участь в судовому засіданні кожного з подружжя, що зумовлено специфікою матеріально-правової природи справ про усиновлення. Розгляд справи за відсутності заявника є підставою для скасування ухваленого рішення.

Відповідно до ч. 2 ст. 58 ЦПК України особиста участь у справі особи не позбавляє її права мати в цій справі представника. А от реалізувати право звернення до суду з відповідною вимогою заявник може тільки особисто, тобто подання заяви про усиновлення через представника не допускається, що є особливістю цієї категорії справ. Також, стосовно участі представника у справах про усиновлення існують певні особливості, а саме представник не може брати участь у процесі за відсутності особи, права та охоронювані законом інтереси якої підлягають захисту в суді.

Крім заявника в розгляді справи беруть участь заінтересовані особи. Насамперед, заінтересованою особою по цих справах є дитина, про усиновлення якої просить заявник. Участь дитини у процесі має певні процесуальні особливості, пов'язані з відсутністю у неї повної цивільної процесуальної дієздатності. При цьому здійснення дитиною юридично значущих дій – висловлення думки щодо усиновлення в порядку, визначеному законом, має суттєве значення для правильного розгляду справи та ухвалення законного і обґрунтованого рішення. Але, як вірно вказують деякі вчені, норма ст. 218 СК України вимагає конкретизації. Так, згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові, однак у СК України відсутня норма, яка б установлювала таку відповідність, що може призводити до неоднакового застосування, а іноді і взагалі неможливості застосування цієї норми на практиці. Тобто закон не встановлює ні мінімального віку, з настанням якого пов'язується настання такого

ступеня зрілості дитини, коли її думка має правове значення, ні конкретної форми виразу такої згоди дитини [9, с. 81].

Згідно зі ст. 12 Конвенції ООН про права дитини, суд зобов'язаний вислухати доводи дитини, але при прийнятті рішення суд насамперед буде керуватися не думкою дитини, а її інтересами. При цьому, вимога ст. 12 Конвенції ООН про права дитини вдало знайшла своє відображення в ст. 171 СК України, яка чітко закріплює право дитини на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном [10].

Таким чином, необхідно погодитись з тією позицією, що вік дитини, у випадку коли отримання згоди на її усиновлення є обов'язковою умовою усиновлення, слід закріпити у національному законодавстві, що відповідно до ст. 6 СК України та норм Цивільного кодексу України щодо часткової дієздатності фізичних, осіб становить 14 років [9, с. 82]. Таким чином, вік дитини зумовлює її дієздатність, що впливає на волевиявлення дитини. Хоча, специфічною особливістю розгляду справ про усиновлення є те, що суд на власний розсуд має право ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України).

При розгляді справи про усиновлення повнолітньої особи її також слід визнати заінтересованою особою, участь якої у розгляді справи згідно з ч. 2 ст. 313 ЦПК України є обов'язковою, оскільки юридична заінтересованість зазначених осіб у розгляді справи також пояснюється тим, що рішення по справі зумовлює зміну правового статусу усиновителя та повнолітньої особи.

Обов'язковою при розгляді справ про усиновлення також є участь органу опіки і піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, - уповноваженого органу виконавчої влади. Орган опіки та піклування залучається до участі у справі для надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини (ч. 2 ст. 253 ЦПК України).

Відповідно до положень статті 214 СК України, ч. 1 ст. 11 Закону України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13.01.05 р. № 2342-IV, та "Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.08 р. № 866, якою була усунута законодавча неузгодженість щодо визначення цього питання, наразі органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад, у тому числі об'єднаних територіальних громад. Державні адміністрації – це органи виконавчої влади, які структурно складаються з величезної кількості підрозділів, одним із яких є служба у справах дітей. Отже, всю необхідну роботу із захисту прав і законних інтересів дітей фактично здійснюють служби у справах дітей як структурні підрозділи районних або обласних держадміністрацій, що наділені конкретними повноваженнями в цій сфері.

Органи опіки та піклування виконують досить багато функцій, пов'язаних з процедурою усиновлення – це і виявлення дітей, які залишилися без піклування батьків, і організація функціонування державного банку даних про дітей - сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, а також кандидатів в усиновлювачі, і підготовка

матеріалів до судового розгляду, здійснення контролю за утриманням і вихованням дитини, яка усиновлена, і звернення до суду з вимогою про скасування усиновлення.

При визначенні органу виконавчої влади, який бере участь у розгляді справи, слід враховувати, що згідно з постановою Кабінету Міністрів України “Про ліквідацію урядових органів” від 28.03.11 р. № 346 та Указом Президента України “Про внесення змін до Положення про Міністерство соціальної політики України” від 8.07.11 р. № 741 Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини ліквідовано. Центральним органом виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дитини, є Міністерство соціальної політики України. Це міністерство є правонаступником Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини – урядового органу, що діяв у системі Міністерства України у справах сім’ї, молоді та спорту.

Заінтересованими особами у справі про усиновлення можуть бути не лише органи опіки та піклування, органи виконавчої влади, а й залежно від обставин справи інші особи, зокрема, один із подружжя, опікун, піклувальник, дитячий заклад, який надає згоду на усиновлення, тощо.

Окрім органу опіки та піклування як заінтересованих осіб, до участі у справах про усиновлення суди нерідко залучають державні органи реєстрації актів цивільного стану, що не є заінтересованими особами, і не включають їх до кола осіб, в яких є юридичний інтерес, пов’язаний з розглядом такої справи.

Необхідно також звернути увагу на участь органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Такими органами та особами відповідно до ст. 56 ЦПК України у встановлених законом випадках є: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі про усиновлення або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у цивільному процесі в таких справах для подання висновку у справі є обов’язковою, зокрема, якщо суд визнає це за необхідне.

На сьогоднішній день, існує невирішене законодавством питання щодо участі прокурора у справах про усиновлення саме громадянами України, оскільки у п. 5.3 наказу Генеральної прокуратури України “Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей” від 06.12.14 р. № 16гн йдеться про забезпечення обов’язкової участі прокурорів при розгляді судами справ про усиновлення дітей іноземними громадянами. У своїх дослідженнях Т.А. Стоянова зазначає, що відповідно до специфіки справ про усиновлення та правозахисної діяльності прокуратури пропонується розглядати справи про усиновлення громадянами України з обов’язковою участю прокурора при здійсненні судочинства [11].

У той же час, процесуальне законодавство України, на відміну, наприклад, від процесуального законодавства що регулює досліджувані питання Республіки Білорусь та Російської федерації, не включає прокурора до обов’язкових учасників даної категорії справ. Однак, СК України в ст. 240 наділяє прокурора правом на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним, в той же час, ст.131¹ Конституції України не закріплює, як раніше, функцію представництва інтересів фізичної особи, а передбачає участь в розгляді справ судами з метою представництва інтересів держави. Закон України “Про прокуратуру” на сьогоднішній день не приведений у відповідність з нормами Конституції, закріплюючи можливість

представництва інтересів громадян в суді по даній категорії справ. З урахуванням обмеження конституційних функцій прокурора. Вважаємо, що ст. 240 СК України, так само як і інші норми законодавства нашої держави, що передбачають можливість участі вказаного суб'єкта в розгляді судами справ про усиновлення, не мають смислового навантаження, а їх застосування неможливе в силу невідповідності ст. 131¹ Конституції України.

Таким чином, наявність таких норм свідчить про певну колізію, що в свою чергу, веде до відсутності чіткого процесуального статусу прокурора в справах про усиновлення. На підставі викладеного представляється, що норми, які регулюють питання усиновлення в судовому порядку мають бути приведені у відповідність з Основним Законом. Разом з тим, аналіз суб'єктного складу учасників цих цивільних справ і нормативного закріплення їх правосуб'єктності дозволяє зробити висновок про неможливість участі прокурора в будь-якій формі при розгляді судами справ про усиновлення за діючим законодавством України.

Висновки.

На основі викладеного, виходячи із специфіки юридичної природи спірного матеріального правовідношення, а також теоретичних засад цивільного процесуального інституту осіб, які беруть участь у справах, було виокремлено деякі особливості суб'єктного складу справ про усиновлення. Сподіваємося, отримані висновки, пропозиції та рекомендації виявляться цікавими для правничої громадськості, а недосліджені аспекти стануть корисними для подальших наукових досліджень з окресленої проблематики.

Таким чином, слід зазначити, що розгляд судом справ про усиновлення у порядку окремого провадження має значну специфіку, яка досить часто не враховується судами під час розгляду таких справ. Крім того, у деяких випадках норми законів без належної чіткості регулюють окремі питання розгляду справ про усиновлення. Отже, чинне цивільне процесуальне законодавство щодо регулювання порядку розгляду справ про усиновлення в окремому провадженні потребує подальшого вдосконалення.

Використана література

1. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства: монографія. Алерта. 2016. 434 с.
2. Цепкова Т.М. Проблемы правового регулирования процессуального положения и деятельности лиц, участвующих в судебных семейных делах: дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2000. 170 с.
3. Терещенко Е.Э. Усыновление как одна из форм реализации прав ребенка жить и воспитываться в семье: дис. ...канд. юрид. наук. Москва, 2003. 188 с.
4. Комаров В.В., Світлична Г.О., Удальцова І.В. Окреме провадження: монографія. Харків, 2011. 312 с.
5. Балюк М.І., Луспеник Д.Д. Практика застосування Цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях та відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Харків: Харків юри-дичний, 2008. 708 с.
6. Микитин В. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт, та дітей позбавлених батьківського піклування. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 2 (10). С. 69-73.
7. Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.19 р. № 603. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/603-2019-%D0%BF> (дата звернення 18.08.2019)

8. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Верховного суду України від 30.03.07 р. № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07> (дата звернення 18.08.2019)

9. Кондрат'єва Л.А. Бурдейна Н.В. Згода дитини на усиновлення як обов'язкова умова усиновлення. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 578: Правознавство. 2011. С. 80-82.

10. Про захист дітей та співробітництво в галузі міждержавного усиновлення: Конвенція ООН від 29 травня 1993 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_365 (дата звернення 18.08.2019)

11. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 17 с.

~~~~~ * * * ~~~~~